

OSMANLI TARİHİNDE HAMAM KÜLTÜRÜ VE TEKSTİLLERİ HAMMAM CULTURE AND TEXTILES IN OTTOMAN HISTORY

Saniye Çiğdem KOÇAK¹

Dr. Öğr. Ü., Pamukkale Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, ckocak@pau.edu.tr,
Denizli/Türkiye, <https://orcid.org/0000-0001-5998-6394>

ÖZET

Türk halkının binlerce yıllık su sevgisi, Anadolu kültürünün ve İslamiyet'in de etkisi ile geleneksel hamam ritüellerini meydana getirmiştir. Hamam kültürü ile birlikte tekstil malzemelerine ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı'da hamam tekstilleri ve bezemelerinin nitelikleri hamama giden ailelerin sosyal statülerini belirlemiştir. Hamam ritüelleri tüm dünyada "Türk Hamamı" unvanına layık görülmüştür. Saraydan halka yayılan bezeme sanatı hamam tekstillerinde kullanılmıştır. Bu tekstiller; gelin ve damat hamamı, sünnet hamamı, asker hamamı gibi ritüeller için sanat eseri niteliği taşımaktadır. Önemli bir hamam tekstili olan havlu; kumaş yüzeyindeki ilmeklerinden dolayı ilk olarak "hav"lı adını almış ve günümüze havlu olarak gelmiştir. En önemli özelliği "hav" ilmeklerinden dolayı su emebilmesidir. Bu nedenle özellikle ıslak mekânlarda tercih edilmektedir. Genel olarak ilmekli bir doku özelliği taşıyan havlu, ilmeksiz olarak da dokunmuştur. İşlemeler ile bezenmiş ve halk arasında; peşkir, mezal, saçaklı, destimal, yağlık, çevre, mendil, makrama, gergah fişkiri, yağdan, yüz bezi, peştamal, üslük, futa olarak adlandırılmıştır. Bu ürünler boyutlarının, kullanım alanlarının farklılığı nedeniyle yöresel olarak değişik isimler olsa da kurulanma, silinme, örtünme amaçlarına hizmet etmektedir. Araştırmada, bazı kayıtlardaki Osmanlı hamam tekstillerinin incelenmesi amaçlanarak Türk havlusunun tekstil üretim tarihindeki yeri ve önemi açıklanmaktadır. Bu bağlamda arşiv ve koleksiyonlardan doğrudan yararlanılarak doküman analizi yapılmıştır. Çalışma; tarihsel süreçler arasındaki ilişkilerin ortaya konulması ve metodolojik unsurların ele alınması açısından önem taşımakta ve mevcut alana katkı yapmayı hedeflemektedir. Osmanlı Saray kayıtlarında adı hamam gömleği olarak geçen, günümüze kadar muhafaza edilebilmiş, Sultan IV Murad'a (1623-1640) ait saraydaki tek hamam gömleği olan bu eser çalışmada incelenmiştir. Havlu adına önemli bir diğer kaynak olan "1851'den 1951'e Kraliyet Türk Havlusunun Yüz Yılı" adıyla İngiltere'de Kraliyet Türk Havlusu Sanayinin Kuruluş öyküsü araştırılmıştır. Bu kaynaktan; Türk havlusunun, havlu üretim teknolojisinin gelişmesinde dünyaya nasıl ilham kaynağı olduğu anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hamam Tekstilleri, Havlu, Hamam Ritüeli, Bezeme, Etnografya.

ABSTRACT

For thousands of years, the Turkish people have had a deep appreciation for water, which has led to the development of traditional hammam rituals influenced by Anatolian culture and Islam. Textile materials were also necessary for these rituals. During the Ottoman Empire, the quality of hammam textiles and adornments determined the social status of families who frequented the hammams. Today, Turkish hammams are renowned worldwide for their unique cultural significance. The use of adornment, which originated in palaces, extended to the public and was applied to hammam textiles. These textiles are considered works of art and are used in rituals such as bride and groom hammams, circumcision hammams, and military hammams. The towel, an essential bath textile, was initially called 'pile' due to the loops on its fabric surface and has since evolved into the modern-day towel. Its most significant characteristic is its ability to absorb water due to the 'pile' loops. As a result, it is particularly favored in damp environments. The towel, typically featuring a looped texture, can also be woven without loops. These towels are often

¹ Bu çalışma "Osmanlı'dan Günümüze Havlu ve Günümüz Havlu Üretimi Üzerine Öneriler" Adlı Sanatta Yeterlilik Tezinden Türetilmiştir.

embellished with embroidery and are commonly referred to as peshkir, mezel, fringed, destimal, oilcloth, environment, handkerchief, makrama, gergah flarkiri, yağdan, face cloth, peshtamal, üslük, or futa. While these products may have varying local names due to differences in size and intended use, they all serve the purpose of drying, wiping, and covering. This study aims to examine Ottoman hammam textiles in historical records and explain the significance of the Turkish towel in textile production history. The study conducted document analysis by directly using archives and collections. It is important in revealing the relations between historical processes and addressing methodological elements, and aims to contribute to the existing field. The Ottoman Palace records refer to this item as a hammam shirt. It is the only bath shirt in the palace that belonged to Sultan Murad IV (1623-1640), and it has been preserved to this day. The book 'One Hundred Years of the Royal Turkish Towel from 1851 to 1951' is another significant source for information on the towel. It details the establishment of the Royal Turkish Towel Industry in England. This source explains how the Turkish towel inspired the world in the development of towel production technology.

Keywords: Hammam Textiles, Towel, Hammam Ritual, Adornment, Ethnography.

1. GİRİŞ

Türk Hamamı'nın kökenleri Bizans ve Roma Hamamlarına, hatta daha da eskilere giderek Anadolu'nun Bronz Çağ uygarlıklarına dayanmaktadır. M.Ö. 2 bin içinde Boğazköy, Zincirli ve Aslantaş'taki saraylarda ve yerleşimlerde görülen özel yıkanma odaları ve oldukça gelişmiş su ve kanalizasyon teknolojisi, Anadolu hamam geleneğinin teknik ve sosyal açıdan çok eski tarihlere uzandığını göstermektedir. Anadolu hamam geleneği, ancak çok sonra antik Yunan, Roma ve onların uzantısı olan Bizans yıkanma geleneği ile birleşmektedir. Türk Hamamları, Antik Çağ Anadolu Hamamlarının ve yıkanma kültürünün devamı ve mirasçısıdır (Yegül, 2009).

Yunan ve Roma uygarlığında banyo mekânları, kent insanının eğlence ve dinlenme ihtiyacını karşılayan, şifa bulduğu merkezlerdir. İslam kültüründe ise bu mekânlar temizlenme işlevine evrilmiştir. Hamam düzeneği, din kuralları çerçevesinde şekillenmiştir. Bedenler temizlenirken akarsu kullanılması kesin koşuldur. Kadın ve erkekler bir arada yıkanamazlar. Kurallar arasında edep yerlerinin yabancılar tarafından görünmeyecek şekilde kapatılması da yer almaktadır. Çok milletli, çok dinli Osmanlı yaşayışı, bu toplu yıkanma mekânlarına İslami kuralları uygulayarak sahip çıkmış ve ikinci altın çağını yaşatmıştır. Batıda ise durum süreklilik arz etmemiş, temizlenme âdetleri yüzyıldan yüzyıla önemli değişiklikler göstermiştir. Kilisenin yasaklayıcı tutumu kadar, sağlık anlayışındaki yanlısamaların da büyük etkisi olmuştur (Yentürk, 2010). Türkler özellikle Osmanlılar hamama büyük önem vermişlerdir. Selçukluların ordunun konakladığı yerlere çadır hamamları kurması bu önemi gösterir. Osmanlılarda ise devletin sınırlarının ulaştığı yerlerde çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Umumi hamamlardan başka konak ve yalıların yanlarında küçük özel hamamlar da yapılmıştır. Daha küçük yerleşim yerleri olan evlerde ise gusülhane denilen yıkanma yerleri bulunmaktadır (Ertugrul, 2009).

Hamamın birçok bölümü vardır, bunlardan ilkinde giyinme odası denmektedir. Hamamın ikinci kısmı ise “soğukluk” kısmıdır. “Sıcaklık”ta yıkandıktan sonra uzanıp dinlenmek, biraz rahatlamak için soğuklukta vakit geçirilmektedir. Her türlü temizlik ve bakımın yapıldığı, soğuk ve sıcak kurnaların bulunduğu alana “sıcaklık” denilmektedir (Sancar, 2010)

Genellikle çifte hamam şeklinde yapılan hamamlar erkeklere ve kadınlara hizmet vermektedir. Düğünden önceki Perşembe, damat ve arkadaşlarının topluca “damat hamamı” diye tanımlanan hamam gitme geleneği günümüzde de kısmen sürmektedir. Asker uğurlama geleneğinde; yıkananlar askere giden genç için, “su gibi gidip gelsin” dileğinde bulunmaktadır. Toplu gidilen ve halen devam etmekte olan sünnet hamamı da bir başka gelenektir; düğünden bir gün önce hamama gidilmekte, yıkandıktan sonra çocuğun sağ eline kına yakılmaktadır (Çakmut, 2006).

1. OSMANLI TARİHİNDE HAMAM TEKSTİLLERİ VE KAYITLAR

Osmanlıda sosyal ve ekonomik tarihin ortaya konmasına yönelik araştırmalarda, ölen kişilerin menkul ve gayrimenkul mallarının kaydedildiği, tereke kayıtlarına özel bir önem atfedilmektedir. Bu kayıtlar, toplumun pek çok kesiminin kişisel olarak hayat standardı, tüketim alışkanlıkları, gündelik hayatı, yatırım araçları, zevk ve estetik anlayışının yanı sıra ait olduğu bölgenin ve zamanın sosyal, ekonomik ve idari konuları hakkında da tespitler yapılabilmesine olanak tanımaktadır (Başarır, 2011).

1600 Tarihli Narh (kıymet/fiyat) defterine göre, çeşitli eşya ve hizmet fiyatlarının tespiti, fiyat artışlarının sebepleri, paranın kıymetindeki değişiklikler incelenmiştir. Bu kayıtlar dönemin Hamam tekstillerinin cinsi, üretim yeri ve fiyatı hakkında önemli bilgiler vermektedir (Kütükoğlu, 1978).

1640 Narh defteri kayıtlarında, hamam takımları üç parçadan ibarettir: Gömlek, döşeme ve makrama. Bu hamam tekstillerinin nerenin malı olduğu, ölçüleri ve bir kısmında ağırlıkları ayrı ayrı kaydedilmiştir. İstanbul, Mısır ve Hıms malı örtü ve döşeme takımları da bulunmakla beraber bu sanayinin en ileri örneklerinin Rumeli’de Serez ve Karaferye’de dokunduğu anlaşılmaktadır. Değişik ölçülerde ve farklı fiyatlardaki dört takımın gömlekleri Serez, makramaları ise Karaferye işidir. Takımlarda, bütünün fiyatı ile beraber her parçanın tek tek fiyatlandırılması yalnız takım olarak değil, parçaların ayrı ayrı satılabileceğini de göstermektedir (Kütükoğlu, 1983).

Havlular, peşkir gibi eşyalar hem yıkanma sonrası kurulanmanın ve sağlıklı kalmanın, hem de işlemeli olanlarının, şıklığı ve zenginliği ifade etmesi sebebiyle son derece dikkat çekicidir. Osmanlı döneminde işlemeli eşyaların ve dokumaların üretilmesinde büyük ölçüde kadınların rolü olmuştur. Saray haremde yetişen kızlara okuma, yazma, müzik gibi derslerin yanı sıra dikiş ve iğne ile işleme teknikleri öğretilmiştir. 19. Yüzyılda İstanbul dışındaki diğer şehirlerde de bu alanda pek çok kadın çalışmış, Selanik, Denizli, Bursa, Maraş gibi merkezler dokuma ve işlemleriyle tanınmıştır. Özellikle Osmanlı nakışları 16. ve 17. Yüzyıllarda Macaristan ve Güneydoğu Avrupa saraylarında çok tutulmuştur. Bu ülkelerde nakış bilen cariyeler özellikle tercih edilmiş ve Hristiyan hanımlar bunlardan Türk motiflerini öğrenmişlerdir (Topçu, 2010).

Hamamlarda kullanılan eşyaların çeşitli özellikleri vardı. Hamam takımı içinde yer alan bohçalar, havlular, tülbentler, hamam tasları, fildişi taraklar ve keseler sanat değeri taşımaktadır. Yine bir sanat eseri niteliğinde olan nalınların malzemesi ceviz, şimşir, abanoz ve sandal ağacından olup sedef ve kaplumbağa kabuğu ile süslenir (Uzun ve Albayrak, 2013).

Hamam bohçaları, bir hanımın tertibini, temizliğini, kadınlık ve varlık derecesini, göstermekteydi. İşlemeli bohçalar içinde; kol ağızları, yakaları oyalı, uçurları hesap işli çamaşırlar, peştamaller, pul ve boncuk oyalı hamam tülbentleri, fildişi taraklar, kalaylı taslar, sabunluklar, hamam keseleri konulmaktaydı (Görsel 1). Yeni gelinlerin, loğusaların hamam nalınları gümüş kakmalı sırma tasmalı olurdu. Diğer nalınlar da ceviz üzerine sedefli veya sedefsiz ve bir karış yükseklikte idi (Kayaoğlu, 1998).

Kadın zevkinin en ince detaylarla işlendiği hamam tekstilleri etnografik bir hazinedir. Bu eşyalar yapıldıkları malzemelere ve sergileniş biçimlerine göre, kadınların içinden geldiği sosyal tabakayı ve rekabeti yansıtmaktadır (Kuruçay, 2010). Erkek hamam bohçaları ise düz veya torba biçimindedir. Saray, köşk ve konaklar için olan hamam rahtları çok süslü yapılmıştır (Önder, 1995).

Görsel 1. Hamam Bohçası

Kaynak: (2009, Kasım) Eski Hamam Eski Tas, s. 300.

Osmanlı Narh defteri kayıtlarında hamam rahtı; bir hamam gömleği, iki makrama (havlu) ve döşemelikten oluşmaktadır. Hamam rahtı sanayiinin en ileri örneklerinden olan gömleklerin Rumeli’de Serez, makramaların Karaferye’de dokunduğu ve en erken kayıtların 16. Yüzyıl sonu, 17. Yüzyıl başına rastladığı anlaşılmaktadır. Osmanlı hamamlarının ünü her yerde duyulunca bu ürünlerin ünü de sınırları aşmıştır. Osmanlıların sınır komşusu İran şahı Tahmasp’ın Bursa’ya ticaret için gönderdiği tacirleri dönüşte kendisi için alışveriş yaparlar. Ancak tacirlerin ikisi de ölünce, İstanbul sarayından ölen kişilerin mallarının sayılıp ülkesine gönderilmesi emri gelmiş ve mevcut eşyanın listesi yapılmıştır. Bu listede bol miktarda ipekli kumaşın yanı sıra 32 kese ile 32 hamam makraması da kayıtlıdır. Bu kayıt Osmanlı keselerinin ve havlularının ne kadar beğenildiğini bir kez daha ortaya koymuştur (Tezcan, 2009).

Görsel 2. Hamam Kesesi

Kaynak: Kayaoğlu, İ. G, (1998) Eski İstanbul’da Gündelik Hayat, 1.Baskı, s. 48

Kese; sıcaklıkta terleyince kabaran vücut kirini atmak için ele takılıp vücudu ovmakta kullanılan dikdörtgen biçiminde kumaş bir torbadır (Görsel 2). Sabunu köpürtmek için keçi kılı ve yün keseler kullanılmaktadır. Ayrıca kendir lifleri ve palmye ağacından elde edilen lifler kullanılarak da sabun köpürtülmektedir (Tufan, 2006).

Hamamda örtünmek ve kurulanmak için kullanılan ince dokumaya peştamal denilmektedir. Hamam peştamelinin ipekten olanlarına ise futa denilmektedir. Peştamaller erkeklerin belleriyle diz altı, kadınların ise göğüs üstünden dizlerine kadar edep yerlerini örtmek için sarındıkları dikdörtgen şeklindeki bir tekstil ürünüdür. Dokuması pamuklu, ipek, ipek floş karışımıdır. Yol yol renkli, düz beyaz renkte veya kendinden desenli olabilmektedir. İpekten olan futalar hamamda yıkanırken kullanılmamaktadır. Hamamdan çıktıktan sonra soğukluk kısmında kurulanıp peştamallere sarınılmakta ve bu peştamallerin üzerine de futa dolanmaktadır. İpek peştamalların uzun süre bu şekilde kullanılması moda olarak devam etmiştir. Bu gelenek saray yaşamından gelmektedir. Çünkü sarayda hizmet eden kimselerin bellerine futa takmaları adet olmuştur. Bu futalar bazı kaynaklarda desenlerine göre Karabuğra, Kar Yağdı, Gülistani, Zerduzi ve renklerine göre siyah, beyaz, mavi ve darçmi gibi isimlerle anılmaktadır. Bursa'nın beyaz floşlu ve ipek peştamalları, Karadeniz'in bordo, siyah-sarı ve yollu, Tokat'ın basma desenli, Denizli'nin floş peştamalları en tanınmış peştamallardır. Boyu bir metreden fazla eni 75-80 cm, genellikle iki kenarı enlemesine işlemlerle süsüdür (Tufan, 2006).

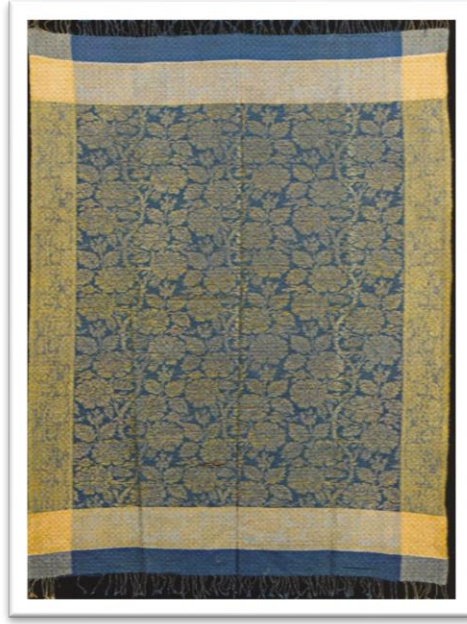
Görsel 3. Kastamonu'dan işlemlerle bezenmiş sarı kıvrak bir peştamal

Kaynak: Barışta, Ö., (2001), Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler, s. 34

Görsel 4. İpekli Futa Osmanlı 19. Yüzyıl Boy:175, Silahtar hazinesi T.S.M. 39/4248

Kaynak: (2006, Nisan), Hamam Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı, s. 146, Topkapı Sarayı Müzesi

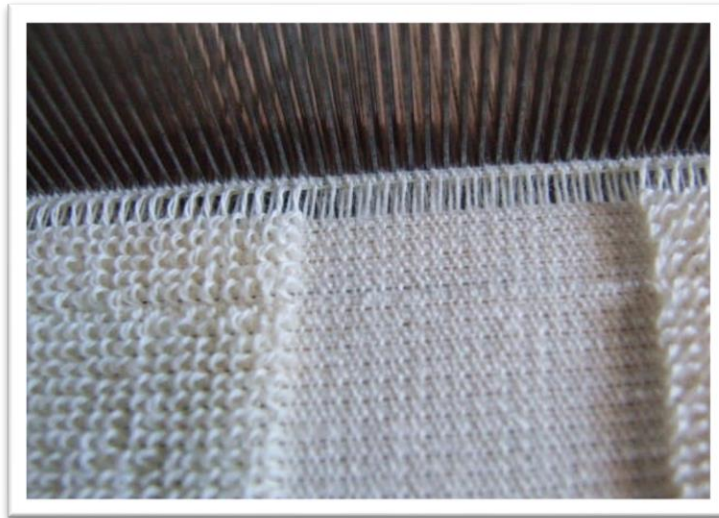
Görsel 5. İpekli Futa, Osmanlı 19. Yüzyıl, 100x140 cm, Silahtar Hazinesi, T.S.M. 39/2801

Kaynak: (2006, Nisan), Hamam Osmanlı'da Yıkama Geleneği ve Berberlik Zanaatı, s.140, Topkapı Sarayı Müzesi

Futalar hamamda olduğu kadar, esnaf arasında da önlük olarak kullanılmıştır. Seyyar veya dükkân sahibi olan bazı esnaf, mesela; şekerci, helvacı, aşçı, kahveci, berber iş başında bellerinde mutlaka bir futa bulundurmaktaydı. Topkapı Sarayındaki hassa aşçılarına da on bir adet futa dağıtıldığı saraylara ait muhasebe kayıtlarında geçmektedir. Esnaf futaları önden kuşanılıp, arkada belde düğümlenirken, hamam futaları arkadan kuşanılır (Tezcan, 2009).

2. 1. Havlu

Havlu kurulanmak için kullanılan, değişik boylarda bir cins “hav”lı yani yüzeyi ilmekli kumaştır (Görsel 5). Bu havluların iki ucu düz veya işlemeli, ara kısmı havlı keten veya pamuklu dokumadır. Dikdörtgen havluların uçları, renkli ipek iplik ve simle işlenmekte veya iki ucunda sim kullanılarak dokunabilmektedir. Genellikle krem rengi olan havlu dokumalar geç dönemlerde renkli olarak dokunmuştur. El tezgâhlarında bu dokunan havlular, başta Bursa olmak üzere Kayseri ve Adana'da dokunabilmekteydi (Tufan, 2006).

Görsel 5. Tam vuruş ve hav oluşumu

Kaynak: Millî Eğitim Bakanlığı (MEGEP), 2007, Ankara, El sanatları Teknolojisi, Peşkir Dokuma

Hamam rahtı denilen bir gömlek, iki havlu ve sedir takımının, gömlekları Serez’de, havluları Karaferye ve Selanik’te olmak üzere Rumeli’de dokunmaktaydı. Padişahın hamam takımları da Serez’de kurulan bir vakıf aracılığı ile temin edilmekteydi. 18. Yüzyıldan sonra Bursa’da havlu dokumacılığının arttığı, mevcut örneklere bakıldığında bornoz yerine kullanılan hamam gömleklarinin üretildiği anlaşılmaktadır (Görsel 6). Raht takımının renkli ipek ipliklerle işlenmesi, Türk işlemlerinin teknik, renk ve desen alanındaki ilerlemesini kanıtlamaktadır (Tezcan, 2009).

Görsel 6. Renkli, kapişonlu, kapişonsuz ve püsküllü bornozlar (Hamam Gümlekları)
Kaynak: (2009, Kasım) Eski Hamam Eski Tas, s. 306

2. 2. IV. Murat’ın Hamam Gümleği

Hamam takımları günlük kullanım eşyası olduğundan, sık sık ıslandığından çabuk eskleyen ve saklanmayan dokumalardır. Bu bakımdan Topkapı Saray Müzesi Padişah Elbiseleri Bölümü’nde saklanan Sultan IV. Murad’ın (1623-1640) beyaz pamukludan havlu gümleği (Görsel 7) önemlidir. 150 cm uzunluğundaki gümleğin kolları bol ve uzundur. Kol ağızları ve etek kısmı gümüşlü tellerle dokunmuştur. Kayıtlara göre hamam gümleği boyunun uzunluğuna göre 80 dikiş olmalıdır. Dokumasından dikişine kadar çok ince bir işçilik gösteren gümleğin yaka ve ek yerleri bir çeşit ajur işidir (TSM 13-476, 1623-1640).

Görsel 7. Sultan IV. Murad'ın (1623-1640) beyaz pamukludan havlu gömleği (Ön) TSM 13-476

(Yayınlanmamıştır)

Gömleklere Serez'den, havluları Karaferye'den gelen ve İstanbul'da satılan bu dokumaların başkent piyasasında önemli bir yeri olduğu görülüyor. Tüketimde büyük payı olan saray da özellikle padişahın şahsı için Karaferye'den her yıl hamam takımları alıyordu. Topkapı Sarayı'ndaki belgelerden 18. Yüzyılda Karaferye'de hamam takımlarını hazırlayan Tuzcu Sinan adıyla bir vakıf olduğu ve Babüssaade Ağası'nın bu vakfın nazırı olduğu anlaşılır. Belge; vakfın senelik gelir ve gider defterlerine göre hamam takımlarının saraya takdim edildiği hakkındadır (Tezcan, 2009).

Havlularına önemli bir diğer kaynak "1851'den 1951'e Kraliyet Türk Havlusunun Yüz Yılı" adıyla İngiltere'de Kraliyet Türk havlusu sanayinin kuruluşunun öyküsünü anlatan kaynaktır. Bu kaynaktaki Türk havlusunun, havlu üretim teknolojisinin gelişmesinde dünyaya nasıl ilham kaynağı olduğu anlatılmaktadır. Şapka firmasının ortağı, William Miller Christy'nin ikinci oğlu Henry, sonraki dönemde, havlu üretiminin başlaması nedeniyle Wm. M. Christy & Sons şirketinin kaderinin şekillenmesinde hayati bir rol oynamıştır. 1840'ların sonunda İstanbul'da iken, Sultan'ın Sarayına girme izni alabilmiş ve ziyareti sırasında, kadınların, daha önce görmediği ilmekli dokudaki havlular yaptığını görmüş ve koleksiyonu için bir parça havlu almıştır. Aylar sonra evine dönüşünde, örnekleri sınıflandırır ve kataloglar iken, havluyu tekrar incelemiş, ilmekli yüzeyin özgün dokusundan çok etkilenecek, bu bezin büyük ticari değerinin olacağını anlamıştır. Zorluklara rağmen özgün, ilmekli yüzeyi olan havlu kumaşların üretiminin mümkün olabilmesini sağlayan dokuma tezgâhı geliştirerek, patentlerini almıştır. Bu üretim Türk havlularının, Avrupa'da tanınması ve yayılmasının başlangıcı olmuştur (W.M. Christy & Sons, Ltd., 1951).

2. 3. Hamam Döşeme Rahtı

Havlularına döşeme rahtının 19. Yüzyıla ait geç bir örneği Topkapı Sarayı'nın Harem dairesine kayıtlıdır. Döşeme rahtının, sedir örtüsü 350 cm uzunluk ve 45 cm genişliktedir (Görsel 9). 134 cm uzunluk ve 35 cm genişlikteki iki sedir yastığı (Görsel 8) Üsküdar çatma yastıklarına benzer bir desendir. Yastıklar, sarı kılaptanla düz çerçeveler içine alınmış etrafi yaprak suyu, ortasında oval madalyonu işlenmiş deseni ile erken hamam rahtları hakkında bir fikir verir. Hamam rahtı içinde yer almayan ancak kaynaklarda hamam halısı (kaliçe) olarak geçen açık renk zeminli halılar mevcuttur. Bunlar müşteriler için ayrılan hamamın soyunma odalarının zeminine serilmekteydi. Selendi'nin beyaz üzerine kuşlu (karga nakışlı) hamam halısı, uzunluğu yaklaşık 220 cm, genişliği 153 cm ile Gördes'in sarı çatma hamam halısı, 240 cm uzunluğu ve 185 cm genişliği ile kaydedilmiştir. Hamam soyunmalığının zeminine daha harç-ı âlem olarak keçe ve kilim de serilmekteydi (Tezcan, 2009).

Görsel 8. 19. Yüzyıla ait 134 cm uzunluk ve 35 cm genişlikteki iki sedir yastığı TSM 8-636
(Yayınlanmamıştır)

Görsel 9. 19. Yüzyıla ait geç beyaz sedir örtüsü 350 cm uzunluk ve 45 cm genişliktedir TSM 8-638
(Yayınlanmamıştır)

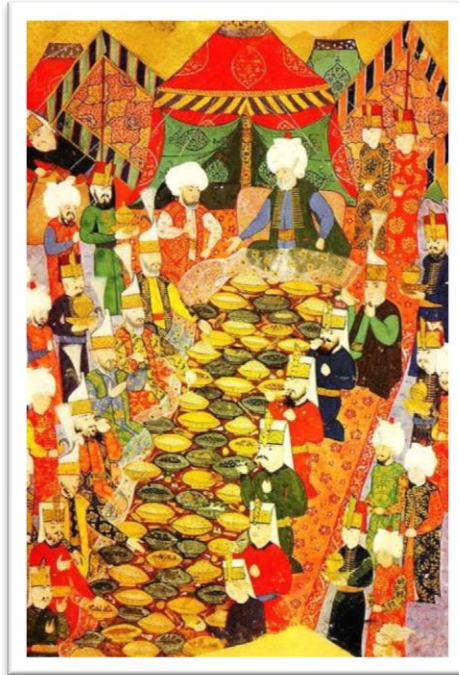
Hamam görevlileri tarafından camegahta (soğukluk) sedir ve kerevetler üzerine serilen hamam yaygısı, halı veya kalın bir dokumadan, genellikle yol yol renkli bir örtüdür. Hamamların soğukluk kısmında üç basamakla çıkılan ahşap sekiler havuzun etrafını çepeçevre sarmaktaydı. Müşteriler, sekilerin üzerinde 15-20 cm yükseklikteki sedirlerin üzerine yaygılarını serip oturmaktaydılar. Yaygılarının üzerinde soyunup peştamalını kuşanır, sokak kıyafetlerini bohçalayıp kenara koymaktaydılar. Hamamın sıcaklık bölümünde yıkandıktan sonra hamam yaygılarının üzerinde havlulara sarılı olarak dinlenilmekteydi (Görsel 10) (Tufan, 2006).

Görsel 10. Hamamın soğukluk kısmında dinlenen kadın. Camille Rogier, 1847. Ömer M. Koç Koleksiyonu

Kaynak: Bilirgen E. (2006, Nisan), Hamam Osmanlı'da Yıkama Geleneği ve Berberlik Zanaatı, Osmanlılarda Temizlik, Sağlık ve Keyif, s. 40, Topkapı Sarayı Müzesi

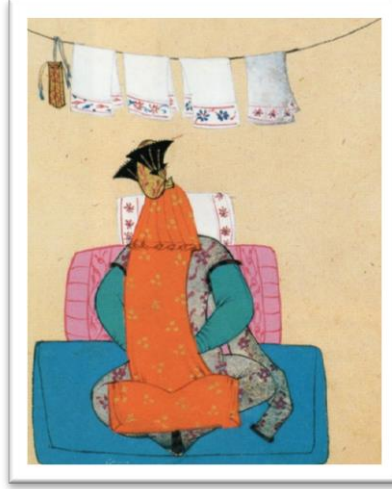
İlmeksiz olarak da dokunan peşkir; işlemeler ile bezenmiş ve halk arasında, destimal, yağlık, yağdan, saçaklı, havlı, yüz bezi, çevre, mendil, makrama (mahrama), peştamal, üslük, gergah fişkiri, dolama, futa olarak da adlandırılmıştır. Boyutlarının ve kullanım alanlarının farklılığı nedeniyle değişik isimler olsa da hizmet ettiği amaç; kurulanmak, silinmek, örtünmektir. Dolayısı ile sadece kurulanma amacı ile değil peçete (dolama), mendil, başörtüsü (makrama), önlük (futa) olarak da kullanılmış ve günlük hayatın vazgeçilmezleri olmuştur. El tezgâhlarında havlı ve havsız dokunabilen peşkir; Görsel 11'de Lala Mustafa Paşa'nın Yeniçeri Ağalarına Verdiği Ziyafeti Temsil Eden Minyatürde ağaların dizlerinde peçete (dolama) olarak kullanılmaktadır.

Görsel 11. Lala Mustafa Paşa'nın Yeniçeri Ağalarına Verdiği Ziyafeti Temsil Eden Minyatür. Nusretname, 1584

Kaynak: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:1578-Banquet_given_by_Lala_Mustafa_Pasha_to_the_Janissaries_in_Izmit-Nusretname.jpg (16.08.2014)

Düğünlerde gelinin çeyizi sergilenirken işlemeli havlular bir ipe gerilerek asılmakta ve misafirlere gösterilmekteydi (Görsel 12). Gelin hamamında gelin kız, en güzel işlemeli hamam havluları ile bezenmekteydi. Damada ise bir bohça içerisinde berber önlüğü, tıraş taşı ve işlemeli havlu gönderilmekteydi.

Görsel 12. Gelin. 17. Yüzyılın ortası, İstanbul Deniz Müzesi Kitaplığı, env. No. 2380, y.112
Kaynak: Bilgi H ve Zambak İ., (2012), El Emeği Göz Nuru, s. 17, Sadberk Hanım Müzesi

Görsel 13. Toros'lardan karanfillerle bezenmiş bir peşkir
Kaynak: Barışta, Ö., (2001), Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örnekler, s. 56

Peşkirler, evlerde veya atölyelerde el tezgâhlarında beyaz keten veya pamuktan dokunmaktaydı. Evliya Çelebi seyahatnamesinde “Nakkaşan-ı Yağlıkçıyan” esnafından bahsederken bu kişilerin makrama, çarşaf, yastık ve peşkir üzerine siyah kalemle işleme öncesi desen çizdiklerini belirtmektedir. Daha sonra bunlar atölyelerde veya para karşılığı evlere dağıtılıp işlemler yapılmaktaydı. Genç kızlar çeyizlerini tamamlamak, evli kadınlar lohusa yatağı, sünnet yatakları için birçok işlemeli havlular hazırlamaktaydı. Orta kısımları suyu emebilecek özellikte yapılan havluların her iki kenarı işlemlerle süslenmekteydi. İşlemler sosyal statüye, el maharetine göre farklılık içermekteydi (Topçu, 2013).

2. 4. Tülbent

Saçın nemini emen hamam tülbentine “Dülbent” denilmektedir. Osmanlıcada gönül bağlayan manasındaki dilbent kelimesinden gelmektedir. İnce pamuk ipliğinden dokunmuş, yumuşak, beyaz bir cins bezdir. Başörtüsü, yemeni, yazma, sarık yapımında kullanılmaktadır. Kenarı boncuk oyası işli olanlar, yıkanıp şekil verilen ıslak saçın üzerine sarılmaktadır (Tufan, 2006).

Üzerine el kalıpları ile motifler basılmış, tülbent beze “yemeni” veya “yazma yemeni” denilmektedir. Yemenilerin ve tülbentlerin etrafı ayrıca oya ile süslenebilmektedir (Görsel 14).

Tülbent kadın başına “Salma” veya “Kundak” denilen iki tarzda bağlanmaktadır. Salma tarzı bağlamada öncelikle saçlar taranmakta, örülmektedir. Tülbent saç örgülerinin altından çapraz dolaştırılıp alın üstüne bağlanmaktadır. Kundak tarzı bağlamada saçlar başın üstünde ve arka tarafından tülbent içinde sımsıkı toplanmaktadır. (Koçu, 1969).

Osmanlı kadınları hamama giderken bohçalarına mutlaka yemeniler koymaktaydı. 1835 yıllarında İstanbul’u ziyaret eden Miss Pardeo gittiği bir hamamı çok canlı bir şekilde anlatmaktadır. Kadınların vücudunu saran püsküllü, işlemeli havlulardan, kurabiyeler yiyerek, şerbet ve limonata içerek ferahlayan gülüp konuşan sevimli kız çocuklarından söz etmektedir. Kendisinin halvette iki buçuk saat kalıp yıkandıktan sonra, görevlilerin başındaki havluyu aldığını saçlarını kurulamadan ördüklerini ve başına renkli bir hamam tülbendi sardıklarını, ifade etmektedir (Tezcan, 2009).

Görsel 14. Oyaly Yazma

Kaynak: <https://tr.pinterest.com/pin/18858892173565072/> (14.03.2024)

3. SONUÇ

Altaylardan uzun bir yolculuk ile Anadolu’ya gelen Türk halkı Anadolu medeniyetlerinin su kültürü ve İslamiyet’in etkisi ile geleneksel hamam ritüellerini benimsemiş ve sahip çıkmıştır. Sağlık, temizlik, keyif, sosyal ortam zemini sağlayan hamam kültürü ile birlikte özgün tekstil malzemelerine ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı’da hamam tekstilleri, hamama giden ailelerin sosyal statülerini anlatan bir nitelik kazanmıştır. Osmanlı hamamları; ritüelleriyle, mimarisi ve kullanılan hamam malzemeleri ile tüm dünyada kabul görerek, “Türk Hamamı” unvanına layık görülmüştür. Saraydan halka yayılan bezeme sanatının hamam tekstillerinde kullanılması Anadolu halkı tarafından çok önemsenmiştir. Gelin ve damat hamamı, sünnet hamamı, asker hamamı gibi ritüellerin sonrasında sandıklara saklanılan sanat eseri niteliğindeki hamam tekstilleri, birçok aile tarafından manevi değer taşımaktadır. 18. Yüzyıla kadar birçok ailenin evinde gerek dokuma gerek işlemeler yapılır ve bu işin ehli kişiler tarafından eğitim verilirdi. 18. Yüzyıldan itibaren teknolojinin gelişmesi ile bu üretimler makinelere teslim olmuştur. Bugün hâlâ çok az evde sanat eseri niteliğinde bu otantik dokumalar ve işlemeler yapılmaktadır. Yerli ve yabancı turistler açısından yöresel özellikler taşıyan bu ürünlere hak ettikleri değer verildiğinde ve üretimi desteklendiğinde ülke ekonomisi bakımından büyük fayda sağlayacaktır. Türk insanıyla özdeşleşen ve anlamlı kılınan hamam kültürü; gelenek ve görenekleriyle bir bütün olarak korunmalı ve ekonomik anlamda ülkemize ekonomi katkısı iyileştirilmelidir.

Havlu, kumaş yüzeyindeki ilmeklerinden dolayı ilk olarak “hav”lı adını almış ve günümüze havlu olarak gelmiştir. En önemli özelliği “hav” ilmeklerinden dolayı su emme yeteneğidir. Bu nedenle özellikle ıslak mekânlarda tercih edilmektedir. Genel olarak ilmekli bir doku özelliği taşıyan havlu, ilmeksiz olarak da dokunmuş, işlemeler ile bezenmiş ve halk arasında; peşkir, Araştırma Makalesi **ISSN:2757-5519** socratesjournal.org **Doi: 10.5281/zenodo.11365687**

destimal, yağlık, yağdan, saçaklı, havlı, yüz bezi, çevre, mendil, makrama (mahrama), peştamal, üslük, gergah fişkiri, dolama, futa olarak da adlandırılmıştır. Boyutlarının ve kullanım alanlarının farklılığı nedeniyle değişik isimler olsa da hizmet ettiği amaç; kurulanmak, silinmek, örtünmektir. Dolayısı ile sadece kurulanma amacı ile değil peçete, mendil, başörtüsü, önlük olarak da kullanılmış ve günlük hayatın vazgeçilmezleri olmuştur.

Osmanlı'da, işlemleri ile birer sanat eseri niteliği taşıyan havlular, motifleri ve renkleriyle dönemlerinin izlerini taşımaktadır. Hediye verme, çeyiz serme, gelin ve damat hamamı bohçası gibi geleneklerimiz güncelliğini korumakta ve bu ürünler hâlâ çok önemsenmektedir. Günümüzde el sanatlarımız, endüstriyel sanatlar içinde yerini almaktadır. Ülkemizin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarında önemli bir yere sahip olan işleme sanatının, renk ve desen özelliklerine bağlı kalınarak, korunması, geliştirilmesi ve arşivlenmesi, müzeler ve vakıflar tarafından önemsenmelidir. Yöresel özellikler taşıyan motifler aslına ve günün anlayışına uygun biçimde, günlük eşyalara uygulanmalı ve yaşayan bir varlık haline gelmelidir.

Mübahat Kütükoğlu'nun 1600 ve 1640 Tarihli Narh defterlerine göre, hamam tekstillerinin cinsi, üretim yeri ve fiyatı hakkında önemli bilgiler verilmekte ve havlı dokuma olarak, havlu makrama adı geçmektedir. Bu kayıtlarda hamam tekstilleri gömlek, döşeme ve makramalardan oluşmaktadır. Gömleklerin en iyilerinin Serez, makramaların ise Karaferye'de dokunduğu belirtilmektedir.

Osmanlı Saray kayıtlarında adı hamam gömleği olarak geçen, günümüze kadar muhafaza edilebilmiş saraydaki tek hamam gömleği Sultan IV. Murad'a (1623-1640) aittir. Havlu üreticilerine ilham kaynağı olabilecek, hiçbir kaynaktan bulunmayan bu hamam gömleği görselleri, Topkapı Sarayı'ndan edinilmiştir. Hamam gömleği, günümüzde ıslak mekânlarda kullandığımız bornoz ile aynı anlam ve kullanım amacını taşımaktadır. Sultan IV. Murad'ın gömleğinin görüntüleri, konservasyona olan ihtiyacını göstermektedir. Bir kültür hazinesi olan bu değerli eser adına gereken acilen yapılmalıdır.

Havlu adına önemli bir diğer kaynak "1851'den 1951'e Kraliyet Türk Havlusunun Yüz Yılı" adıyla İngiltere'de Kraliyet Türk Havlusu Sanayinin Kuruluşunun öyküsünü anlatan kaynaktır. Bu kaynaktan Türk havlusunun, havlu üretim teknolojisinin gelişmesinde dünyaya nasıl ilham kaynağı olduğu anlatılmaktadır. Şapka firmasının ortağı, William Miller Christy'nin ikinci oğlu Henry, sonraki dönemde, havlu üretiminin başlaması nedeniyle Wm. M. Christy & Sons şirketinin kaderinin şekillenmesinde hayati bir rol oynamıştır. 1840'ların sonunda İstanbul'da iken, Sultan'ın Sarayına girme izni alabilmiş ve ziyareti sırasında, kadınların, daha önce görmediği ilmekli dokudaki havlular yaptığını görmüş ve koleksiyonu için bir parça havlu almıştır. Aylar sonra evine dönüşünde, örnekleri sınıflandırır ve kataloglar iken, havluyu tekrar incelemiş, ilmekli yüzeyin özgün dokusundan çok etkilenerek, bu bezin büyük ticari değerinin olacağını anlamıştır. Zorluklara rağmen özgün, ilmekli yüzeyi olan havlu kumaşların üretiminin mümkün olabilmesini sağlayan dokuma tezgâhı geliştirerek, patentlerini almıştır. Bu üretim Türk havlularının, Avrupa'da tanınması ve yayılmasının başlangıcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Başarır, Ö. (2011). XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme, *International Journal of History*, 3: 56-57.
- Christy, W. M., Sons, Ltd. (1951). *100 Years of The Royal Turkish Towel*. Manchester.
- Çakmut, F. (2006). Hamam, Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı, Osmanlı'da Hamam Geleneği. Topkapı Sarayı Müzesi Sergi Kataloğu, İstanbul.
- Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmalar Literatür Dergisi*, 13 (7): 242-260.

- Kayaoğlu, İ. G. (1998) Eski İstanbul'da Gündelik Hayat. Aksoy Yayıncılık, İstanbul.
- Koçu, E. R. (1969). Türk Giyim Kuşam Sözlüğü. Sümerbank Kültür Yayınları, Ankara.
- Kütükoğlu, M. S. (1978). 1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşitli Eşya ve Hizmet Fiyatları. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi.
- Kütükoğlu, M. S. (1983). Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Önder, Ö. (1995). Antika ve Eski Eserler Kılavuzu. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Sancar, A. (2010). Osmanlı Kadını Efsane ve Gerçek. Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Tezcan, H. (2009). Eski Hamam Eski Tas, Osmanlı Hamam Tekstilinin Tarihçesi. Sergi Kataloğu, İstanbul.
- Topçu, E. (2010). Ab-ı Hayat Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü, Adell Armatür ve Vana Fabrikaları A. Ş. Sergi Kataloğu, İstanbul.
- Topçu, E. (2013). El Emeği Göz Nuru İşlemeli Havlular Peşkirler. Collection Dergisi.
- Tufan, Ö. (2006). Hamam, Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı, Hamam Malzemeleri. Topkapı Sarayı Müzesi Sergi Kataloğu, İstanbul.
- Yayınlanmamış, 1632-1640 Tarihli Sultan IV. Murat'ın Hamam Gömleği, İstanbul: Topkapı Saray Müzesi, 13-476 Numaralı Arşiv.
- Yayınlanmamış, 19. Yüzyıla ait 134 cm. Uzunluk ve 35 cm. Genişlikteki İki Sedir Yastığı. İstanbul: Topkapı Saray Müzesi, 8-636 Numaralı Arşiv.
- Yayınlanmamış, 19. Yüzyıla Ait Geç Beyaz Sedir Örtüsü 350 cm. Uzunluk ve 45 cm. Genişliktedir. İstanbul: Topkapı Saray Müzesi, 8-638 Numaralı Arşiv.
- Yegül, F. K. (2009). Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri ve Geleceği. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Anadolu (Anatolia) Dergisi 35: 99-118.
- Yentürk, N. (2010). Kültür Tarihimizde Hamam. Tematik Türkoloji Dergisi, 2: 94-102.